

"KELBETLIK HÀM ONIÑ DÀREJELERI " (SIFAT VA UNING DARAJALARI)

Qoraqalpog'iston Respublikasi Qòngirot tumani 2-sonli maktabning Oliy toifali Qoraqalpoq (Davlat) tili fani o'qituvchisi
Artikova Abadan Aytbayevna

Annotatsiya: Maqolada sifat va uning darajalari haqida to'liq ochib berilgan.

Kalit so'zlar: sifat, sifat darajalari, sifatning otlashuvi, rang - tus bildiruvchi sifat.

Sifat (tilshunoslikda) — predmet belgisini bildiruvchi so'zlar turkumi. Grammatikada belgi so'zi keng tushunchali bo'lib, u belgini rang-tus, hajm, shaklko'rinish, xususiyat va sh.k.ga ko'ra bildiradi: qizil, keng, yoqimli va boshqa. Shu xususiyatlariga ko'ra, sifatlar ma'nosiga qarab bir necha turga bo'linadi: rang-tus bildiruvchi sifatlar — oq, sariq, qizil, nimrang kabi; mazata'm bildiruvchi sifatlar — shirin, nordon, achchiq, bemaza kabi; xususiyat bildiruvchi sifatlar — mehribon, sodda, mug'ambir, yuvosh kabi; shaklko'rinish bildiruvchi sifatlar — gavdali, novcha, uzunchoq, yassi kabi; hajmo'lchov bildiruvchi sifatlar — keng, tor, katta, og'ir, yengil kabi va boshqa.

Sifat turkumi o'ziga xos so'z yasalishi va morfologik tizimiga ega. O'zbek tilida yasama sifatlar, asosan, sifat yasovchi affikslar yordamida xreil qilinadi: aqlli (akl+li), hosildor (hosil+dor), serqirra (serqirra) va sh.k. Sifatning morfologik belgisi — daraja kategoriyasiga egaligidir. Sifat bildiradigan belgi daraja nuqtai nazaridan 3 xil bo'lishi mumkin: me'yoriy, me'yordan ortiq (yuqori) va me'yordan oz (kuchsiz, past). Shunga ko'ra, sifatning 3 xil daraja kategoriyasi farqlanadi: oddiy daraja — maxsus ko'rsatkichi yo'q va u belgining me'yoriy (ortiq — kamlik, kuchli — kuchsiz va sh.k.ga befarq) holatini bildiradi: yaxshi, katta, shirin, xunuk kabi; orttirma daraja — bu darajaning ham maxsus morfologik ko'rsatkichi yo'q. Belgining ortikligi ma'nosi o'zbek tilida bir necha usul bilan ifodalanadi. Mas, fonetik usul: sapsariq, ko'mko'k, baland (unlini cho'ziq

talaffuz etish); leksik usul (maxsus soʻzlar yordamida): juda kuchli, nihoyatda goʻzal kabi; analitik usul: shirindan shirin, qoʻpoldan qoʻpol kabi; ozaytirma daraja shakli roq affiksi yordamida yasaladi: yaxshiroq, balandroq, shoʻrroq kabi. Sifatlar otlashuvi mumkin (qarang Otlashuv): Yaxshi topib gapirar, yomon qopib gapirar. Qozonga yaqin yursang, qorasi yuqar; yomonga yaqin yursang, balosi yuqar. Sifat asosan otga bogʻlanadi va uning belgisini aniqlaydi. Masalan: oq koʻylak, kuzgi ekin, aqlli qiz, yumshoq non, oʻrtancha oʻgʻil. Bunda belgi bildiruvchi soʻz sifatlovchi, uni boshqarib kelgan ot esa sifatlanmish deyiladi. Sifat bogʻlanib kelgan ot turli soʻz oʻzgartuvchi qoʻshimchalar bilan qoʻllanish mumkin, lekin sifat oʻzgarmaydi: koʻk qalam, koʻk qalamning, koʻk qalamdan kabi. Sifat gapda asosan a) sifatlovchi-aniqlovchi vazifasini bajaradi: Bir ozdan soʻng yoqimli shamol esa boshladi; b) kesim boʻlib keladi: Osmon tiniq. Sifat baʼzan feʼlga bogʻlanib, harakatning belgisini bildirishi mumkin. Bunday holda sifat ravish kabi gapda hol vazifasini bajaradi: U doʻstining yuragida kechayotgan tuygʻularni yaxshi tushunardi.

Sifatning maʼno turlari. Sifatlar maʼno jihatdan quyidagi turlarga boʻlinadi:
xususiyat bildiruvchi sifatlar: kamtarin, shoʻx, ziqna, sodda, yoʻrgʻa, mehribon;
holat bildiruvchi sifatlar: keksa, badavlat, iliq, tinch, salqin, ochiq, xursand;
shakl- koʻrinish bildiruvchi sifatlar: gavdali, novcha, qiyshiq, yassi;
rang – tus bildiruvchi sifatlar: oq, qora, qizil, pushti;
hajm – oʻlchov bildiruvchi sifatlar: keng, tor, uzun, yaqin, katta, ogʻir;
maza – taʼm bildiruvchi sifatlar: nordon, achchiq, bemaza, shirin;
hid bildiruvchi sifatlar: muattar, xushboʻy, badboʻy;
oʻrin va paytga munosabat bildiruvchi sifatlar: kechki, tonggi, kuzgi, bahorgi.

Asliy va nisbiy sifat. Sifatlar maʼno jihatdan bir-biridan farqlanadi. Baʼzi bir guruh sifatlar bevosita belgi ifodalash xususiyatiga ega boʻlsa, boshqalarida belgi tushunchasi maʼlum bir narsaning boshqa narsaga munosabati asosida anglashiladi. Shunga koʻra ularni asliy va nisbiy sifatlarga ajratish mumkin. Narsaning belgisini bevosita ifodalaydigan, belgini darajalab koʻrsata oladigan sifat asliy sifat deyiladi. Masalan: yaxshi, katta, uzun, qisqa, oq, qora, semiz, kamtar kabi tub soʻzlar asliy sifatlardir.

Narsa belgisini o‘rin yoki paytga nisbatlash, boshqa narsaga o‘xshatish, chog‘ishtirish kabi ma‘nolar vositasida ifodalaydigan sifat nisbiy sifat deyiladi. nisbiy sifatlar affikslar orqali yasalgan sifatlardan tashkil topadi. Ular ma‘no jihatdan a) belgini biror narsaga nisbat berish bilan ifodalaydi: g‘ayratli yigit, chiroyli surat, devoriy gazeta, ko‘rpalik mato; b) belgini o‘rin va paytga nisbatlaydi: toshkentlik kishi, yerdagi olma, kuzgi shamol; d) belgini narsaning xususiyat, holatga nisbatlaydi: ko‘ngilchan odam, chopqir ot, tirishqoq talaba.

Sifat darajalari. Belgining oddiy darajaga ko‘ra nisbatlab, farqlanishi sifat darajalari deyiladi. Sifat darajalarining quyidagi turlari bor:

Oddiy daraja. Bir narsa belgisining boshqa narsa belgisiga nisbatlanmay ifodalanishi oddiy daraja deyiladi. Bunday sifatlar daraja bildiruvchi affikslarga ega bo‘lmaydi. Masalan: yorug‘, yaxshi, og‘ir, chaqqon, yumshoq, baland, to‘g‘ri.

Qiyosiy daraja belgining oddiy darajaga nisbatan ortiq yoki kam ekanligini qiyoslab ko‘rsatadi. Qiyosiy darajadagi sifat asosan -roq affiksi bilan shakllanadi: kattaroq, kichikroq, ko‘kroq, balandroq, mazaliroq, achchiqroq.

Qiyosiy daraja, odatda, ikkita narsa, hodisa, voqea yoki holat ishtirokida hosil bo‘ladi. Bunda qiyoslanayotgan narsalarning belgisi ... -ga nisbatan (qaraganda) ... -roq yoki ... -dan (ko‘ra) ... roq qolipi asosida voqelanadi: Bugungi shamol kechagiga qaraganda kuchliroq. Tut terakdan pastroq. Asal shakardan ko‘ra shirinroq.

Qiyoslash ma‘nosi chiqish yoki jo‘nalish kelishigidagi ot + ko‘ra, nisbatan, qaraganda so‘zlaridan biri hamda oddiy darajadagi sifat birligi orqali ham ifodalanishi mumkin: Alisher boshqa bolalarga qaraganda zehnli, mehnatsevar chiqdi.

Ba‘zan bunday ma‘no –roq ko‘rsatkichili sifatning yakka o‘zi orqali ham hosil bo‘lishi mumkin: Qalbdan aytilgan tashakkurdan qimmatliroq mukofot bo‘lmaydi.

Orttirma daraja belgining oddiy darajadan ortiq, yuqori ekanligini ifodalaydi. Orttirma daraja quyidagicha usullar vositasida hosil bo‘ladi:

1. Fonetik usul: a) sifatning bosh qismi va oddiy darajadagi shaklning maxsus takrori orqali: ko‘mko‘k, dum-dumaloq, yam-yashil, oppa-oson, teppa-teng; b) sifat tarkibidagi unlini cho‘ziq talaffuz qilish orqali: baaland, achchiq.

2.Leksik usul: a) sifat oldidan eng, juda, g‘oyat, g‘oyatda, nihoyatda, behad, biram, tim, naq, cheksiz kabi so‘zlarni keltirish orqali: juda go‘zal, behad xursand, nihoyatda baland, g‘oyat minnatdor, biram yoqimli, o‘ta g‘irrom, o‘lgiday ziqna, naqadar ulug‘vor, tim qorong‘u; b) turg‘un birikmalarni sifat oldidan keltirish orqali: xaddan ziyod achchiq, haddan tashqari maroqli, bahosi yo‘q juvon; v) takroriy sifatlarni ot oldidan keltirish orqali: baland-baland imoratlar, zo‘r-zo‘r yigitlar, hashamatli-hashamatli binolar, shirin-shirin orzular.

Bulardan tashqari, shirindan shirin, uzindan uzoq kabi morfologik ko‘rsatkichlar ishtirokida ham orttirma daraja hosil qilinishi mumkin.

Ozaytirma daraja ko‘proq rang-tus belgilariga xos bo‘lib, belgining oddiy darajadan kamligi, pastligini ifodalaydi. Ozaytirma darajadagi sifatlarni quyidagicha usullar yordamida hosil qilinadi:

1.Leksik usul. Belgining kuchsizlik darajasi sifat oldidan yarim, nim, och, xiyol, xiyla, sal, aytarli, u qadar kabi maxsus yordamchi so‘zlarni keltirish yordamida hosil qilinadi: sal durust, xiyol ochiq, bir oz yaxshi, yarim qorong‘u, nim pushti, xila shum, u qadar shirin emas. Bunda ba‘zan–roq affiksi ishtirok etishi ham mumkin: sal g‘o‘rroq, xiyol kichikroq, bir oz torroq kabi.

2.Morfologik usul. Bunda darajaning kuchsizligi oddiy darajadagi sifatga quyidagi affikslarni qo‘shish orqali shakllanadi:

a)–ish affiksi orqali: qizg‘ish, sarg‘ish, ko‘kish, oqish;

v)–mitir\–imtir affiksi orqali: qoramtir, ko‘kimtir, oqimtir;

g)–gina\–kina\–qina affiksi orqali: kattagina, shiringina, oppoqqina, kichikkina.

d)–roq affiksi qiyosiy daraja hosil qilish bilan bir qatorda, belgining kuchsizlik darajasini shakllantirishda ham ishlatiladi.

.Sifatning otlashishi. Sifatning otlashuvi substantizatsiya deb yuritiladi. Sifatlar otlashganda belgini emas, otlar singari narsa yoki shaxs tushunchasini anglatadi. Sifat nutqda sifatlanmish tushirilib, uning vazifasida sifatlovchi ishlatilganda otlashadi: ko‘r (odam) tutganini qo‘ymaydi, kar (odam) eshitganini. Otlashgan sifat otlar singari kelishik, egalik, ko‘plik qo‘shimchalarini qabul qilgan holda quyidagi vazifalar bajaradi:

a) ega: Yaxshi topib gapiradi, yomon qopib gapiradi; b) to'ldiruvchi: Mardni maydonda sina; v) qaratqich aniqlovchi: Yaxshining so'zi qaymoq, yomonning so'zi to'qmoq;

.Sifatlarning tuzilishiga ko'ra turlari: Sifat tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy shakllarga ega bo'ladi.

1.Sodda sifatlarning tarkibi bitta o'zak morfemadan iborat bo'lgan tub va yasama so'zlardan tashkil topadi. Shunga ko'ra ular sodda tub va sodda yasama kabi turlarga bo'linadi.

Mazmunan doimiy belgi anglatuvchi bir o'zaktan tarkib topgan asliy sifat soddatub sifat deyiladi. Masalan: shirin, baland, oq, uzun, chaqqon, zukko, dono. Bunday sifatlarning daraja affiksleri bilan qo'llanganda ham tub sifat sanaladi: kattaroq, qoramtir, shiringina, oqish, balandroq kabi. Sifat yasovchi qo'shimchalar vositasida turli so'z turkumlaridan yasalgan sifat sodda yasama sifat deyiladi. Masalan: bilimli, suvsiz, kechki, ishchan, oilaviy, tirishqoq, ag'darma.

2.Qo'shma sifat birdan ortiq o'zak-negizning o'zaro qo'shib, bitta belgi tushunchasini anglatadigan yasama sifatlardir. Qo'shma sifatlarning qismlarining morfologik tarkibiga ko'ra quyidagi guruhlarni tashkil etadi:

ot+ot: shira kayf, sher yurak, bezbet, bedana qadam, yer osti;

ot+sifat: mushtumzo'r, mirzaquruq, nonko'r;

sifat+ot: uzun quloq, qiziqqon, sovuqqon, shum qadam, sofdil, ochko'z;

sifat+sifat: olachipor, qora to'riq, qora qizil;

ravish+ot: kamgap, hozirjavob, kamquvvat;

ot + -ar, -mas va -mon qo'shimchali sifatdosh: mehnatsevar, jonkuyar, lattachaynar, nonemas, ishyoqmas, usta buzarmon, ish bilarmon;

ravish+sifatdosh: tezpishar, eapishar, tez oqar, cho'rtkesar; 8) olmosh+sifat yoki

ravish: o'zbilarmon, o'zboshimcha; 9) son+ yasama sifat: bir xonali, Besh qavatli, bir so'zli.

Juft sifatlarning ikkita so'zning teng bog'lanishi asosida tuzilgan sifatlardir. Juft sifatlarning tarkibi har ikkiala qismi lug'aviy ma'noli yoki bir qismi lug'aviy ma'noga ega bo'lmagan so'zlardan tuzilishi mumkin.

Har ikkala qismi lugʻaviy maʼnoli soʻzlardan tuzilgan juft sifatlar quyidagi tarkibga ega boʻladi: 1) turli antonim soʻzlardan tuziladi: a) tub soʻzlardan: olis-yaqin, ogʻir-yengil, oq-qora, pastbaland\baland-past, yaxshi-yomon\yomon-yashi, yosh-qari, katta-kichik, oʻng-ters; b) tub va yasama soʻzlardan: uzun-qisqa, haq-nohaq, huda-behuda; d) yasama soʻzlardan: kerakli-keraksiz, qoʻlli-oyoqli, issiq-sovuq. 2) sinonim soʻzlardan tuziladi: och-nahor, ola-chipor,soya-salqin, oʻydim-chuqur, puxta-pishiq, uzuq-yuluq, moʻmin-qobil, xor-zor. Bir qismi lugʻaviy maʼnoli, ikkinchi qismi lugʻaviy maʼnoga ega boʻlmagan soʻzlardan tuziladi: boʻsh-bayov, xom-xatala, chala-chulpa, eski-tuski, egri-bugri, yarimta-yurimta, achchiq-tizziq. Har ikkala qismi yolgʻiz holda maʼno anglatmaydigan soʻzlardan tuziladi: uvali-juvali, dalligʻulli, ikir-chikir, ayqash-uyqash. Juft sifatlar chiziqcha bilan ajratilib yoziladi. Biroq ular orasida –u, -yu yuklamalari bogʻlovchi vazifasida ishlatilganda chiziqcha tushiriladi: halol-harom\ halol-u harom, issiq-sovuq\ issigʻ-u sovuq, sogʻ-salomat\sogʻ-u salomat. Takroriy sifatlar bir xil shaklga ega boʻlgan soʻzlarning aynan takroridan tuziladi. Masalan: baland-baland, mayin-mayin, shirin-shirin. Baʼzi takroriy sifatlarning birinchi qismida qoʻshimchalar mavjud boʻlishi ham mumkin: poyma-poy, koʻpdan-koʻp, kattadan-katta, xilma-xil, limmo-lim. Bunday sifatlar maʼnoni kuchaytirish, taʼkidlash uchun ishlatiladi.